

ВОЛЬФГАНГ ВІППЕРМАНН

«ЯК І З ЄВРЕЯМИ?» ПОРАЙМОС У НІМЕЦЬКІЙ ПОЛІТИЦІ ТА НАУЦІ

«Це так, як і з євреями (...). Ми не робили ніякої різниці між циганами та євреями»¹. Так відповідав колишній командир айнзац-групи D O. Олендорф на питання обвинувачів, чому його підлеглі знищували також і «циган». Олендорф був не поодиноким у цьому. Так само інші звинувачувані на Нюрнберзькому процесі проти військових злочинців зізнавались, що разом з євреями також і роми ставали жертвами нацистського геноциду. Однак незважаючи на проведену підготовчу роботу, під час якої були зібрані численні джерела, в яких однозначно задокументовано² расистську мотивацію геноциду ромів, обвинувачі та судді не визнали його як другий Голокост.

Це має наслідки і до сьогодні. Якщо вже навіть переможці у Другій світовій війні не вважали за потрібне визначитися з темою геноциду ромів, то німці тим більше не вбачали потреби у визнанні своєї вини й у наданні відшкодування жертвам. Слово «цигани» не з'являлося навіть у документах німецького руху опору та в численних публікаціях після 1945 р., де порушувалося питання німецької провini. Про визнання цієї вини та про її спокутування просто не йшлося³.

¹ Цит. за: Der nationalsozialistische Völkermord an den Sinti und Roma / Hrsg. R. Rose. – Heidelberg, 1995. – S. 115. Дітальніше про це див.: *Wippermann W. «Auserwählte Opfer»? Shoah und Porrajmos im Vergleich. Eine Kontroverse.* – Berlin: Frank & Timme, 2005. – 170 s.

² У надруковану вибірку матеріалів Нюрнберзького процесу було внесено зовсім невелику кількість документів, що свідчили про геноцид проти синті та ромів: Nürnberg Prozesse. Der Prozeß gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof, Nürnberg 14.11.1945–1.10.1946. – Bd. 1–42. – Nürnberg, 1947–1949.

³ Пор. зі збірником інструкцій: *Wiedergutmachung in der Bundesrepublik Deutschland* / Hrsg. L. Herbst, C. Goschler. – München: R. Oldenbourg Verlag, 1989. – 343 s. (*дали* – *Wiedergutmachung*).

Спокутування вини чи ні?

У випадку з єврейськими жертвами нацистських вбивств на расовому ґрунті це виглядало інакше. З представниками Ізраїлю та єврейських організацій федеральним урядом вже 10 вересня 1952 р. було підписано відповідну угоду, що отримала назву Люксембурзької за місцем підписання цього договору⁴.

За цією угодою Федеративна Республіка Німеччина брала на себе зобов'язання одноразової виплати протягом 14 років трьох мільярдів німецьких марок Ізраїлю. Наступні 450 млн німецьких марок було передано Ізраїлю через Конференцію з матеріальних претензій до Німеччини (представляє інтереси євреїв, які не живуть в Ізраїлі) для покриття претензій окремих осіб на відшкодування збитків. Крім того, федеральний уряд брав на себе зобов'язання ухвалити федеральний закон, що заміняв би чинні до того часу закони окремих земель та регулював роботу з індивідуальними претензіями⁵. 1 жовтня 1953 р. федеральний уряд виконав цю обіцянку шляхом ухвалення «Федерального доповнюючого закону для жертв нацистського переслідування», що пізніше, 29 червня 1956 р., був замінений «Федеральним законом про відшкодування збитків жертвам нацистських переслідувань» (BEG)⁶. Згодом, 14 вересня 1965 р., був ухвалений так званий «Остаточний BEG-закон»⁷.

До 1990 р. на підставі цих законів було виділено на компенсацію збитків⁸ у цілому 80 млрд німецьких марок, 5% цих коштів було виділено Ізраїлю. Решту коштів було спрямовано окремим особам на відшкодування за втрачені побутові речі, одноразові виплати до системи

⁴ *Huhn R.* Die Wiedergutmachungsverhandlungen in Wassenaar // *Wiedergutmachung.* – S. 139–160.

⁵ Федеральний закон мав надавати постраждалим умови виплати компенсації не гірші, ніж будь-який земельний закон. Про американське законодавство див.: *Kreikamp H.-D.* Zur Entstehung des Entschädigungsgesetzes der amerikanischen Besatzungszone // *Wiedergutmachung.* – S. 61–76.

⁶ *Bundesgesetzblatt.* – 1956. – № I. – S. 559.

⁷ *Bundesgesetzblatt.* – 1965. – № I. – S. 1315ff.

⁸ До цього і до наступного посилання див.: *Heßdörfer K.* Die finanzielle Dimension // *Wiedergutmachung.* – S. 5560.

соціального страхування на випадок втрати життя, здоров'я та працездатності⁹.

На перший погляд, ідеться про значні суми. Однак треба врахувати і фактор часу. Для відшкодування збитків ніколи не виплачувалось більш ніж 3–5% федерального бюджету. Починаючи з 80-х років цей показник зменшився до 0,5%. В абсолютних цифрах: якщо в 1950-ті роки щороку виплачувалося 3 млрд німецьких марок, то протягом часу цей показник зменшився до 1,7 млрд німецьких марок щороку. У масштабах німецької економіки – це «копійки». Але для багатьох людей, які пережили Голокост (до 1985 р. таких людей налічувалося понад 4 млн), ці платежі фактично означали виживання.

Слід додати, що ці кошти часто добувалися в умовах важких переговорів з німецькими органами влади, які вели «маленьку війну з жертвами геноциду»¹⁰. Численні жертви геноциду не захотіли чи не змогли пройти ці бюрократичні процедури і лишилися з порожніми руками. До того ж, ці індивідуальні виплати не мали такого великого розміру, як часто вважається в суспільстві. Можемо навести приклад, що місячне перебування в німецькому концтаборі компенсувалось одноразовою виплатою у розмірі 150 німецьких марок. Врешті, слід чітко зазначити, що ці суми компенсацій та відшкодувань не витримують порівняння з тими мільярдами німецьких марок, що були вилучені або «зароблені» на експлуатації примусової праці людей.

Підлягає критиці також твердження, що й дотепер здебільшого лише євреї отримали компенсації та відшкодування. Це має три причини. Перша – 27 лютого 1953 р. у Лондоні було підписано угоду «Про борги», за якою всі іноземні жертви націонал-соціалізму мали очікувати підписання мирного договору з об'єднаною Німеччиною. Ще важливішим був другий момент – у Люксембурзькій угоді та у наступних німецьких законах про відшкодування було передбачено, що право на компенсації мають лише ті особи, що проживали на територіях германського Райху (в межах 1937 р.) або хоча б належали до «німецького

⁹ Щодо цих критеріїв див.: *Schwarz W. Die Wiedergutmachung nationalsozialistischen Unrechts durch die Bundesrepublik Deutschland. Ein Überblick // Wiedergutmachung. – S. 33–54.*

¹⁰ До цього див. дуже критичне дослідження: *Pross Ch. Wiedergutmachung. Der Kleinkrieg gegen die Opfer. – Frankfurt/M.: Athenäum, 1988. – 384 s.*

мовного та культурного ареалу», та, нарешті, східноєвропейським євреям було підтверджено, з більш ніж дивним обґрунтуванням, що їхня мова – їдиш – належить до «ареалу німецької мови»¹¹. І зрештою, третя причина полягає у визначенні поняття «жертви нацистських переслідувань». За німецьким законодавством, до цього кола належать люди, які переслідувалися з «політичних, релігійних та расових міркувань».

З огляду на це визначення цілі групи населення були виключені зі списку жертв переслідувань. Серед них були й роми, до яких після 1945 р. ставились не так, як до євреїв, незважаючи на те, що їх, «як і євреїв», переслідували і винищували теж із «расових міркувань». А втім, ані «стара» ФРН, ані НДР, ані об'єднана Німеччина не починали переговори з представниками ромів про глобальне відшкодування збитків. Не існує і дотепер жодної угоди, яку можна було б порівняти з Люксембурзькою. Хоча й не існує держави ромів, але є різноманітні організації, які по всьому світу представляють їхні інтереси.

І сьогодні їхні претензії не беруться до уваги. Без сумніву, вони є обґрунтованими. Проте практично всім ромам-іноземцям було відмовлено у відшкодуванні збитків на тій підставі, що вони не проживали на території Райху в межах 1937 р. і не належали до «ареалу німецької мови та культури».

Більш того, навіть тим ромам, що були громадянами Райху чи могли ними бути, упродовж тривалого часу відмовляли в компенсаціях¹². Бували навіть випадки, коли роми – громадяни Німеччини були ув'язнені до концтаборів, позбавлені громадянства, а вже після 1945 р. були поновлені в громадянстві і вдруге позбавлені. Підставою було те, що за часів

¹¹ Пор. з цим саркастичні замітки однієї з єврейських жертв: «Я більше не бачу моєї дружини, моїх трьох синів, матері, братів із сестрами. Всі загинули в Аушвіці. Я питаю себе, як я зможу зрозуміти, що належу до німецького культурного кола?» Цит. за: *Schwarz W.* Op. cit. – S. 47.

¹² До цього і до наступного посилення див.: *Greufing F.* Das offizielle Verbrechen der zweiten Verfolgung // In *Auschwitz vergast – bis heute verfolgt. Zur Situation der Roma (Zigeuner) in Deutschland und Europa* / Hrsg. T. Zülch. – Reinbek, 1979 (*dali* – In *Auschwitz vergast*). – S. 192–197; *Spitta A.* Wiedergutmachung oder wider die Gutmachung // *Ibid.* – S. 161–167; *Körber U.* Die Wiedergutmachung und die «Zigeuner» // *Beiträge zur nationalsozialistischen Gesundheitspolitik.* – 1988. – № 6. – S. 165–175; *Spitta A.* Entschädigung für Zigeuner? Geschichte eines Vorurteils // *Wiedergutmachung.* – S. 385–402.

Третього райху вони перебували у складі «циганської поліції». Деякі з них вже були на пенсії, інші з них ще знаходилися у працездатному віці¹³. Це було не просто скандально, але й стало грубим порушенням конституції, оскільки, згідно з абз. 1 ст. 16 Основного закону, «громадян Німеччини принципово не можна позбавляти громадянства». «Позбавлення громадянства проти волі зацікавленої особи є можливим лише на підставі закону, і лише в тому випадку, коли зазначена особа внаслідок цього не стане особою без громадянства». Однак саме це і сталося з деякими ромами, які і дотепер є особами без громадянства, незважаючи на те, що вони або ж їхні батьки були громадянами Німеччини.

Всі «антисоціали»?

Ця історія, яка була сприйнята постраждалими як «повторне переслідування»¹⁴, мала продовження. Вже на початку 1950-х рр. суди відхилили вимоги ромів на відшкодування збитків на тій підставі, що цих «циган» сприймали як «антисоціальних елементів». Оскільки «цигани та цигани-метиси (...) переслідувались та позбавлялись волі не з расових міркувань, а з причин їхньої антисоціальної та кримінальної поведінки», міністр внутрішніх справ землі Баден-Вюртемберг 22 лютого 1950 р. наказав земельному відомству реєстрації кримінальних елементів у Штутгарті «перевіряти запити на компенсації циганам та циганам-метисам»¹⁵. Це відомство, безперечно, зверталось за допомогою до чиновників колишньої «циганської поліції» і сучасних установ з питань бродяжництва. Таким чином, хто був жертвою переслідувань і чи має ця особа право на відшкодування збитків, вирішували якраз самі злочинці. У тому, що це так далеко зайшло, винні були (західно) німецькі законотворці. Ще до заснування ФРН парламентами різних земель було ухвалено закони «Про компенсації жертвам нацист-

¹³ Один такий випадок мною задокументовано: *Wippermann W. Mazurka Rose und der Artikel 16 des Grundgesetzes // Perspektiven. Die internationale Student Innenzeitung. – 1991. – Nr. 7/8. – S. 51–53.* Більш детально див.: *Wippermann W., Lehmann Ch., Rose M. Two Gypsies in the Grip of German Bureaucracy // Confronting the Nazi Past. New Debates on Modern German History / Hrsg. M. Burleigh. – London, 1996. – P. 112–124.*

¹⁴ *Greufing F. Op. cit. – S. 192 ff.*

¹⁵ Цит. за: *Körber U. Op. cit. – S. 170.*

ського безправ'я», в яких було визначено, що тільки ті особи мають право на компенсації, що переслідувались через «політичні переконання», «релігію та світогляд», або з «причин расового походження»¹⁶. Це формулювання, як зазначалось вище, було ухвалено 18 вересня 1950 р. як «Федеральний доповнюючий закон про компенсації жертвам нацистських переслідувань» та «Федеральний закон про компенсації жертвам нацистських переслідувань»¹⁷.

Незважаючи на те, що деякі роми боролися проти їхнього переслідування¹⁸, навряд чи хтось із них переслідувався через його «політичні переконання». Оскільки всі роми, які жили в Німеччині, були християнами та належали переважно до вірних Католицької церкви, то не може бути й мови про переслідування з міркувань «віри та світогляду». Лишається тільки визначення переслідування з «расових причин».

Та як можна бути переслідуваним з «расових причин», якщо не існує «різновартісних» рас, оскільки люди є водночас різними і схожими один на одного, адже кожна класифікація за фізичними чи морально-психічними ознаками наштовхується на нездоланні перешкоди?¹⁹ Але ця теза, якої дотримуються сьогодні більшість антропологів та біологів, тоді була ще спірною. А ось безспірним на початку 1950-х років було те, що синті та роми, як і євреї, не розглядалися як «раса». Щодо ромів, то, як відомо, їхні предки походили з Індії, їхня мова належить до індоєвропейської мовної сім'ї, та навіть за абсурдними теоріями різноманітних расових ідеологій саме роми розглядалися як германський народ, як «арійці».

¹⁶ So das «Gesetz zur Wiedergutmachung nationalsozialistischen Unrechts», das am 12.8.1949 vom Länderrat der amerikanischen Zone beschlossen wurde // *Frhr. Godin R. v. Rückerstattung feststellbarer Vermögensgegenstände in der amerikanischen und britischen Besatzungszone und in Berlin. Gesetze der Militärregierungen mit der Verordnung für Berlin.* – Berlin 2. Aufl., 1950. – S. 570 ff.

¹⁷ *Bundesgesetzblatt.* – 1953. – № I. – S. 1397ff.

¹⁸ Деякі приклади див. у: *König U. Sinti und Roma unter dem Nationalsozialismus. Verfolgung und Widerstand.* – Bochum: N. Brockmeyer, 1989. – 210 s.

¹⁹ *Cavalli-Sforza L., Cavalli-Sforza F. Verschieden und doch gleich. Ein Genetiker entzieht dem Rassismus die Grundlage.* – München: Droemer Knauer, 1994. Детальніше див. у: *Wippermann W. Was ist Rassismus? Ideologien, Theorien, Forschungen // Historische Rassismusforschung. Ideologien – Täter – Opfer / Hrsg. B. Danckwortt u.a. Mit einer Einleitung von Wolfgang Wippermann.* – Hamburg, 1995. – S. 9–33.

Але ці проблеми були вирішені. Відповідальні за цю справу судді мали, власне, лише базовий указ Гімmlера від 8 грудня 1938 р., яку вони й використали для визнання того, що «врегулювання циганського питання виходить із самої природи, суті, цієї раси»²⁰. При «остаточно-му розв'язанні циганського питання» расово чисті «цигани» та «цигани-метиси» «мали розглядатися окремо». Що конкретно малося на увазі в цьому, на перший погляд, дивному поділі на «расово чистих циган» та «циган-метисів», легко можна довідатися з опублікованих інструкцій від 1 березня 1939 р. щодо порядку виконання указу Гімmlера²¹ та з багатьох публікацій Роберта Ріттера²², на «расово-біологічні дослідження» якого і посилається Гімmlер в указі 8 грудня 1938 р. На переконання Ріттера, які згодом засвоїв Гімmlер, синті та роми були «примітивними арійцями», яких можна було порівняти зі слов'янськими народами – теж «арійськими», але «меншовартісними».

Більшість ромів, які проживали в Німеччині (а це 90%, як вважав Ріттер), не були «расово чистими», бо їхні предки змішувалися з «кримінальними та антисоціальними елементами». Оскільки за тих часів була поширеною теза т.зв. біологічної криміналістики про «спадковість антисоціальної та кримінальної поведінки», вважалося, що «метиси» є «циганами» та «злочинцями від народження» і були водночас подвійно «меншовартісними», бо їхня «циганська кров» змішувалася із «антисоціальною». Відповідно, «цигани-метиси» переслідувались більш суворо, ніж «євреї-метиси». Навіть так званих «циган на одну восьму частину»

²⁰ Runderlaß des Reichsführers SS und Chefs der Deutschen Polizei im Reichsministerium des Innern vom 8. Dezember 1938 // *Ministerialblatt des Reichs- und Preußischen Ministers des Innern* Jg. 99, Nr. 51, 14. Dezember. 1938. – S. 2105–2110. Передруковано у: *Wippermann W. Geschichte der Sinti und Roma. Darstellung und Dokumente.* – Berlin, 1993. – S. 80f.

²¹ Ausführungsanweisung des Reichskriminalpolizeiamtes vom 1. März 1939 zum Runderlaß des Reichsführers SS und Chefs der Deutschen Polizei im Reichsministerium des Innern vom 8. Dezember 1938 // *Deutsches Kriminalpolizeiblatt (Sonderausgabe)*, 12. Jg., 20. März 1939; передруковано у: *Wippermann W. Geschichte der Sinti und Roma.* – S. 81.

²² Про це див.: *Brucker-Boroujerdi U., Wippermann W. Die «Rassenhygienische und Erbbiologische Forschungsstelle» im Reichsgesundheitsamt // Bundesgesundheitsblatt.* – 1989. – 23. März. – S. 13–19; *Wippermann W. Geschichte der Sinti und Roma.* – S. 26 ff.

(тобто якщо один з прадідів був «циганом») депортували до Аушвіцу, як і так званих «цілковитих євреїв».

Ця диференціація на «чистокровних циган» та «метисів» здається гротескною, але логічно, що абсурдні теорії «дослідників циган» та «спеціалістів з расової політики» сприймалися всерйоз. Не поставилися до цього критично і західнонімецькі судді та коментатори федерального закону про компенсації. Замість цього вони повністю приєдналися до думки нацистських політиків та службовців «циганської поліції», які затаврували усіх ромів як «антисоціальних та кримінальних елементів». Вислизнуло з поля зору те, що ні в якому разі не можна визнавати всіх ромів «антисоціальними та кримінальними елементами», приставати на думку криміналістів-біологів, які вважали, що «антисоціальна та кримінальна поведінка є спадковою та расово зумовленою», і нарешті, що це не узгоджується з правовими уявленнями про те, що людей депортували до таборів і знищували там без винесення вироку, оскільки ці особи кваліфікувались як «антисоціальні».

Якраз цієї потрійної помилки припустився О. Кюстер у своєму коментарі до федерального закону про компенсації, в якому він захищав тезу, за якою всі спрямовані проти ромів заходи до 1943 р. були вчинені з «кримінально-політичних причин»²³. Нацистська влада обмежилася «боротьбою проти тих циган, що були визнані антисоціальними особами». Тільки з 1943 р. почалася депортація до Аушвіцу сінті та ромів, які «персонально проти цього не протестували», причому Кюстер залишає повністю відкритим питання, яким чином йому це стало відомо і чому інші сінті та роми мали бути «асоціальними елементами». Ця теза Кюстера, як і інші помилкові вирокі різних вищих земельних судів, були прийняті і підтверджені верховним федеральним судом, який 7 січня 1956 р. як найвища судова інстанція вирішив, що щонайменше до 1943 р. не «расово ідеологічні аспекти», а «вищезазнані асоціальні властивості циган» були вирішальними, та «вже й раніше давали підстави запроваджувати особливі обмеження для представників цього народу»²⁴. Навіть у вже вище згадуваному указі Гімmlера від

²³ *Küster O. u.a. Bundesentschädigungsgesetz. Bundesergänzungsgesetz zur Entschädigung für Opfer der nationalsozialistischen Verfolgung (BEG) vom 18. September 1953, Kommentar.* – Berlin, 1955. – S. 48.

²⁴ Частково передруковано у: In Auschwitz vergast. – S. 168–170.

8 грудня 1938 р. «заплановані заходи» могли, на думку верховного федерального суду, «по своїй суті розглядатися не як переслідування за расовою ознакою, а як запобіжні та превентивні заходи, які не виходили за рамки компетенції поліції»²⁵.

Таким чином, найвищим судом Німеччини було ухвалено рішення, за яким сінті та ромам було відмовлено у праві вважати їхнє переслідування расово мотивованим. Неймовірний скандал, який, проте, тогочасною німецькою громадськістю практично не критикувався. Єдиним винятком була стаття голови Сенату Франкфурту Ф. Кальвілі-Адорно, в якій було прямо зазначено, що «переслідування циган за расовими ознаками були розпочаті перед 1 березня 1943 р.», тобто до їхньої депортації до Аушвіцу²⁶. Різка критика надійшла і з Об'єднаної реституційної організації (ОРО), яка під керівництвом К. Мея збирала різноманітні джерела та матеріали, що свідчили про переслідування сінті та ромів з причин якраз «расового походження»²⁷.

Однак ці міркування «адвокатів жертв переслідувань» не справили враження на деякі найвищі земельні суди, які й надалі різко відмовляли сінті та ромам у задоволенні їхніх прохань про відшкодування збитків. Особливо рішучу позицію посів вищий земельний суд Мюнхена, який і в подальшому спирався на думку колишніх службовців «циганської поліції» у мюнхенській установі з питань бродяжництва²⁸, і в одній із постанов від 1 березня 1961 р. навіть заперечував «расово» вмотивоване переслідування сінті та ромів після указу Гімлера про депортацію до Аушвіцу. Якщо «навіть затримані поліцією, СС, або Вермахтом цигани на певний час потрапляли до в'язниці», то це траплялося не з причин «расового переслідування, а з метою уточнення особистості чи через

²⁵ Одностайну критику цього див.: *Greußing F.* Op. cit.; *Spitta A.* Wiedergutmachung oder wider die Gutmachung; *Körber U.* Op. cit.; *Spitta A.* Entschädigung für Zigeuner?; *Schenk M.* Rassismus gegen Sinti und Roma. – Frankfurt/M., 1994. – S. 319ff.

²⁶ *Calvelli-Adorno F.* Die rassische Verfolgung der Zigeuner vor dem 1. März 1943 // *Rechtsprechung zum Wiedergutmachungsrecht.* – 1961. – № 12. – S. 529ff.

²⁷ Про це див.: *Hockerts H.G.* Anwälte der Verfolgten. Die United Restitution Organization // *Wiedergutmachung.* – S. 249–272.

²⁸ Численні скандальні приклади див. у: *Schenk M.* Op. cit. – S. 330 ff.

підозри циган у шпіонажі, оскільки вони безцільно кочували з місця на місце»²⁹.

Однак інші суди, насамперед Верховний суд Франкфурта-на-Майні, дійшли іншого висновку, і Федеральний верховний суд 18 грудня 1963 р. ухвалив рішення частково переглянути постанови 1956 р.³⁰ Судді визнали, що расово-політичні мотиви для заходів, що їх було вжито після указу Гімmlера від 8 грудня 1938 р., могли мати вплив на розвиток цієї ситуації. Отже, сінті та ромам було надано право подавати прохання про отримання компенсацій з причин переслідування, що мало місце після 8 грудня 1938 р.

«Компенсації після 1945 року»?

Встановлення такого роду дати мало б, певно, сенс в області цивільного права, приміром, у позові про виселення, але в правовому аналізі переслідування сінті та ромів це було просто нонсенсом. Зрештою, нікому не спало на думку визнати законними всі антиєврейські заходи, здійснені нацистами до погромів у листопаді 1938 р. При тому нюрнберзькі расові закони, ухвалені 15 вересня 1935 р., найпізніше – 26 листопада того ж року, вже стосувались і сінті та ромів³¹. Переслідування відбулися вже з перших днів приходу нацистів до влади. Сінті та роми зазнавали дискримінації і до 1933 р., оскільки «закони для циган» усіх німецьких земель суперечили конституції і, відповідно, порушували принцип рівності перед законом³². Власне, сінті та роми могли б вимагати відшкодування за прояви нетерпимості щодо них, що мали місце вже починаючи з часів Ваймарської республіки.

²⁹ Цит. за: *Schenk M.* Op. cit. – S. 326.

³⁰ BGH-Urteil vom 18. Dezember 1963 // Rechtsprechung zum Wiedergutmachungsrecht. – 1964. – S. 209ff. Про це див.: *Schenk M.* Op. cit. – S. 327f.

³¹ Siehe den Runderlaß des Reichs- und Preußischen Ministers des Innern vom 26. November 1935 über das «Verbot von Rassenmischehen» // *Ministerialblatt für die innere Verwaltung.* – 1935. – № 49. – Sp. 1429–1434; передруковано у: *Wippermann W.* Geschichte der Sinti und Roma. – S. 77.

³² Цієї події стосується і тогочасна дисертація Вернера К. Хьоне: *Höhne W.K.* Die Vereinbarkeit der deutschen Zigeunergesetze mit dem Reichsrecht, insbesondere der Reichsverfassung, Jur. Diss. – Heidelberg, 1929.

Але до цього часу це нікому не спадало на думку. Все ж таки роми могли на основі рішення Бундестагу від 14 грудня 1979 р. подавати прохання на отримання грошової допомоги в максимальному розмірі 5 тис. марок³³. Термін подачі прохань спливав 31 грудня 1982 р. Багато з тих, хто постраждали в часи переслідувань та яким було відмовлено в їхніх правах у 1950-ті роки, вже пішли з життя. Тому виглядає досить цинічним те, що в заключній доповіді федерального уряду від 31 жовтня 1986 р. «Про відшкодування та компенсації за порушення прав з боку націонал-соціалістів та про становище сінті, ромів та їх родичів» стверджується, що хибні рішення 1956 р. мали призвести до «досить незначних практичних наслідків»³⁴. Загалом, можна тільки приєднатися до думки А. Спіттаса, що у випадку з сінті і ромами не йшлося насправді про компенсації³⁵. Тут можна було б вимагати «компенсацій у період після 1945 р.», як це пропонував співак В. Бірманн ще 1979 р. Але навряд чи це може статися. І провина в цьому лежить не лише на німецьких політиках та юристах, а й на істориках, які маргіналізували і водночас заперечували расистський характер геноциду сінті та ромів, виступаючи таким чином апологетами та слухняними виконавцями антиромської політики ФРН.

«Запобігання злочинності» чи расові мотиви?

У цілому німецькі історики практично не брали участі у висвітленні проблематики компенсацій сінті та ромам під час політичних та юридичних дискусій, що їх ми так детально розглядаємо. Це завдання вони переклали на малокомпетентних та антиромськи налаштованих псевдоспеціалістів, таких як Г. Арнольд, обермедичінієлрат з м. Ландау, який написав численні книги про геноцид сінті та ромів, де він заперечував його расистський характер. Більш того, він

³³ Це рішення у формі так званого «жорсткого врегулювання» набуло чинності 26 серпня 1981 р. Пор.: *Rose R. Bürgerrechte für Sinti und Roma. Das Buch zum Rassismus in Deutschland.* – Heidelberg, 1987. – S. 59.

³⁴ *Drucksache des Deutschen Bundestages 10/6287 vom 31. Oktober 1986.* – S. 34.

³⁵ *Spitta A. Wiedergutmachung oder wider die Gutmachung // In Auschwitz vergast.* – S. 161–167.

ганебно називав сінті та ромів не інакше, як «асоціальними елементами», «сволотою», «примітивами» тощо³⁶. Очевидно, завдяки цьому Арнольд отримав добру славу серед чиновників тих інстанцій, що займалися «циганським питанням». Він був затребуваний як консультант, і навіть своїми вкрай антиромськими публікаціями зробив внесок у західнонімецькі шкільні підручники та енциклопедії, де йшлося про сінті та ромів. Для дослідників проблематики нацистських часів, яка дедалі більше розвивалась, тема геноциду проти сінті і ромів залишалась закритою.

У довідниках та оглядах з історії Третього райху якщо і згадувались сінті та роми, то лише побіжно³⁷. На це зневажання проблематикою впливали значною мірою і певні антиромські настрої та забобони. До того ж, у представників усіх основних напрямків, які досліджували цю проблему, виникали і виникають труднощі з поясненням геноциду щодо сінті та ромів. Варто відзначити лише невеликий 10-сторінковий нарис співробітника мюнхенського Інституту сучасної історії Г. Бухгайма щодо «депортації циган до травня 1940 р.»³⁸. Ідеться про статтю, замовлену судами, які займалися питанням, чи були депортації сінті та ромів до травня 1940 р. расово вмотивованими. Бухгайм

³⁶ Його основною працею є: *Arnold H. Die Zigeuner. Herkunft und Leben im deutschen Sprachgebiet.* – Olten: Walter-Verlag, 1965. Ця книга мала широку популярність, цитувалась у багатьох лексиконах та словниках і створювала певні враження та забобони щодо ромів. Про Арнольда див.: *Wippermann W. «Wie die Zigeuner».* – S. 197 ff.; і дещо поверхневу і малокритичну статтю: *Hohmann J.S. Die Forschungen des «Zigeunerexperten» Hermann Arnold // 1999. Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts.* – 1995. – № 10. – S. 35–49.

³⁷ Це дійсно насамперед для праць: *Bracher K.D. Die deutsche Diktatur. Entstehung, Struktur, Folgen des Nationalsozialismus.* – Köln: Berlin, 1969. – 580 s; *Broszat M. Der Staat Hitlers. Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung.* – München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1969. – 472 s.; *Hildebrand K. Das Dritte Reich.* – München: Oldenbourg, 1979. – 244 s; *Thamer H.-U. Verführung und Gewalt. Deutschland 1933–1945.* – Berlin: Siedler, 1986. – 837 s. В усіх цих працях жодного розділу не було присвячено темі переслідувань сінті та ромів. Інакше у праці: *Wippermann W. Umstrittene Vergangenheit. Fakten und Kontroversen zum Nationalsozialismus.* – Berlin, 1998.

³⁸ *Buchheim H. Die Zigeunerdeportation vom Mai 1940 // Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte.* – Bd. 1. – München, 1958. – S. 51–61.

ствердно відповів на це питання у своїй короткій доповіді, обмежившись опрацюванням лише небагатьох документів. Отже, це не було безпричинно, коли суди не надто спиралися на його висновки, як вже й зазначалося вище. Більш того, його коротка експертиза була спростована юристом Гансом-Йоахімом Дьорінгом у статті, яка побачила світ 1959 р. в престижному «Щоквартальному журналі з сучасної історії»³⁹. Дьорінг, як і через п'ять років у виданій книзі «Цигани в нацистській державі», стверджував, що переслідування сінті та ромів були не расово вмотивованими, а тільки «запобіганням злочинності»⁴⁰.

Ці, як вже було обгрунтовано, помилкові тези Дьорінга не знайшли заперечення з боку німецьких істориків і були мовчазно сприйняті. Таким чином, ці тези істотно відрізняються від поглядів зарубіжних істориків, які з 1960-х рр. публікували дослідження, де чітко й недвозначно було доведено, що переслідування сінті та ромів були расово вмотивованими. Слід назвати Є. Фіцовського з Польщі, С. Штайметц та Е. Тернер з Австрії, Б. Сіеса з Голландії, М. Новіч з Ізраїлю, і особливо вже неодноразово згадувану книгу англійців Д. Кенріка і Г. Паксона⁴¹. Однак навіть ці новаторські дослідження практично не сприймаються в Німеччині, і більше того, якщо й перекладаються німецькою, то зі значним запізненням.

Картина почала змінюватися тільки з початку 1970-х рр., коли представники ромів у громадських акціях звернули увагу світової громадськості на свої проблеми⁴². Тепер разом з науково-популярними

³⁹ Döring H.-J. Die Motive der Zigeuner-Deportation vom Mai 1940 // Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. – 1959. – № 7. – S. 418–428.

⁴⁰ Döring H.-J. Die Zigeuner im nationalsozialistischen Staat. – Hamburg, 1964.

⁴¹ Ficowski J. Cyganie w Polsce: dzieje i obyczaje. – Warszawa: «Interpress», 1989. – 298 s.; *Idem*. Cyganie na polskich drogach. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1965. – 389 s.; *Idem*. Wielec Trauer und Wege. Zigeuner in Polen. – Frankfurt/M.: P. Lang, 1992. – 235 s.; Steinmetz S. Österreichs Zigeuner im NS-Staat. – Wien: Europa-Verlag, 1966. – 64 s.; Thurner E. Nationalsozialismus und Zigeuner in Österreich. – Salzburg: Auslieferung, Buchhandlung C. Hölzl, 1983. – 235 s.; Sijes B. Vervolging van Zigeuners in Nederland 1940–1945. – s'-Gravenhage: Nijhoff, 1979. – 189 s.; Novitch M. Le génocide des Tsiganes sous le Régime Nazi. – Paris: AMIF, 1968; Kenrick D., Puxon G. The Destiny of Europe's Gypsies. – London, Chatto: Heinemann Educational for Sussex University Press, 1972. – 256 p.

⁴² Про це див.: Rose R. Bürgerrechte für Sinti und Roma. Das Buch zum Rassismus in Deutschland. – Heidelberg: Zentralrat Deutscher Sinti und Roma, 1987. – 191 s.

виданнями⁴³ почали з'являтися і дослідження історії переслідування німецьких ромів здебільшого на місцевому та регіональному рівнях⁴⁴. Існували також деякі дослідження історії переслідування ромів у Східній Європі, які, проте, були опрацьовані переважно іноземними, а не німецькими істориками⁴⁵. Таким чином, були значно розширені знання фактажу й була обгрунтована теза, що переслідування сінті і ромів переважно та з самого початку було расово вмотивованим⁴⁶

⁴³ Огляд цих праць див. у: *Hohmann J.S.* Geschichte der Zigeunerverfolgung. – Frankfurt/M.: New York: Campus Verlag, 1981. – 248 s.

⁴⁴ У хронологічній послідовності: *Wippermann W.* Das Leben in Frankfurt zur NS-Zeit. – Bd. II. Die nationalsozialistische Zigeunerverfolgung. – Frankfurt/M.: W. Kramer, 1986; *Hase-Mihalik E., Kreuzkamp D.* Du kriegst auch einen schönen Wohnwagen. Zwangslager für Sinti und Roma während des Nationalsozialismus in Frankfurt am Main. – Frankfurt/M.: Brandes & Aspel, 1990. – 156 s.; *Fings K., Sparing F.* «Z. Zt. Zigeunerlager». Die Verfolgung der Düsseldorfer Sinti und Roma im Nationalsozialismus. – Köln: Volksblatt Verlag, 1992. – 152 s.; *Heuß H.* Darmstadt. Auschwitz. Die Verfolgung der Sinti in Darmstadt. – Darmstadt: Verband Deutscher Sinti und Roma, Landesverband Hessen, 1995. – 128 s.; *Engbring-Romang U.* Fulda-Auschwitz. Zur Verfolgung der Sinti in Fulda. – Darmstadt: Verband Deutscher Sinti und Roma, Landesverband Hessen, 1996. – 122 s.; *Idem.* Wiesbaden-Auschwitz. Zur Verfolgung der Sinti in Wiesbaden. – Darmstadt: Hessische Landesverband Sinti, 1997. – 143 s.; *Sandner P.* Frankfurt. Auschwitz. Die nationalsozialistische Verfolgung der Sinti und Roma in Frankfurt am Main. – Frankfurt/M.: Brandes & Apsel, 1998. – 364 s.

⁴⁵ *August J.* Polnische Forschungen über den Mord an den Zigeuner // *Beiträge zur nationalsozialistischen Gesuchtheits- und Sozialpolitik.* – 1988. – № 6. – S. 180–182; *Zarjarić V.* Gubici Stanovništva na teritoriji Jugoslavije n Drugom Svetslean ratu. – Zagrebe, 1989; *Haismann Th.* Die Ermordung der Zigeunerbevölkerung im Gebiet der heutigen Tschechoslowakei während des Zweiten Weltkrieges. Ein Bericht zum Forschungsstand // *Beiträge zur nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik.* – 1988. – № 6. – S. 185–188; *Wippermann W.* Nur eine Fußnote? Die Verfolgung der sowjetischen Roma: Historiographie, Motive, Verlauf // Gegen das Vergessen. Der Vernichtungskrieg gegen die Sowjetunion / Hrsg. K. Meyer, W. Wippermann. – Frankfurt/M., 1992. – S. 75–90.

⁴⁶ Див. наполегливу та рішучу позицію голови Центральної ради німецьких сінті та ромів Р. Розе: *The Nazi genocide of the Sinti and Roma.* – Heidelberg: Documentary and Cultural Centre of German Sinti and Roma, 1995. – 189 p., а також: *Reemtsma K.* Sinti und Roma. Geschichte, Kultur und Gegenwart. – München: C.H. Beck, 1996. – 198 s.

і являло собою невід'ємну частину загальної расової політики нацистської «расової держави»⁴⁷. Отже, як завжди і стверджували представники ромів та деякі німецькі та зарубіжні дослідники, можна порівнювати геноцид ромів з єврейським геноцидом, оскільки простежуються спільні риси цих явищ⁴⁸.

Однак теза, що роми, «як і євреї», були закатовані з расових міркувань, теж наражалась на спротив. У Німеччині перші випадки проти неї були здійснені деякими етнологами, психологами та соціологами з Гісена, які об'єдналися під керівництвом теолога Раймара Гронемейера в «Гісенський проект з циганології». Ці самопроголошені ромознавці спочатку займалися поточним становищем німецьких ромів. Вони перейняли тезу деяких соціологів та соціальних працівників, що роми не є етнічною меншиною, а перебувають на «нижчому соціальному щаблі», «виступають проти інтеграції в “індустріальне суспільство” і замість цього з “упертістю” ведуть циганський спосіб життя», щоб залишитись «периферійною субкультурою»⁴⁹. Спочатку це все мало не такий негативний вигляд. Очевидно, ці «шістдесятники» сподівались у такій «низькій соціальній групі» з бунтівною «впертістю» знайти заміну пролетаріату, який вже був уражений «споживацькими настроями» і питання участі в революції для якого вже не існувало.

Однак роми ці революційні настрої жодною мірою не підтримували, а замість цього наполягали на тому, що вони є етнічною мен-

⁴⁷ Це викладено в: *Burleigh M., Wippermann W. The Racial State. Germany 1933–1945.* – Cambridge, 1991, bes. S. 113 ff. Подібний підхід див. у: *Müller-Hill B. Tödliche Wissenschaft: Die Aussonderung von Juden, Zigeunern und Geisteskranken 1933–1945.* – Reinbek: Rowohlt, 1984. – 187 s.

⁴⁸ Тут посилаємось в першу чергу на дослідження американки С. Мілтон – багаторічної співробітниці Музею Голокосту у Вашингтоні: *Milton S. Der Weg zur «Endlösung der Zigeunerfrage». Von der Ausgrenzung zur Ermordung der Sinti und Roma // Kinder und Jugendliche als Opfer des Holocaust / Hrsg. E. Bamberger, E. Annegret.* – Heidelberg, 1995. – S. 29–52; див. також пос. 52.

⁴⁹ *Kumpania und Kontrolle. Moderne Behinderungen zigeunerischen Lebens / Hrsg. M. Münzel, B. Streck.* – Gießen: Focus, 1981. – 244 s.; *Eigensinn und Hilfe. Zigeuner in der Sozialpolitik heutiger Sozialgesellschaften / Hrsg. R. Gronemeyer.* – Gießen: Focus Verlag, 1983. – 512 s. Критику цього див. у: *Wippermann W. «Wie die Zigeuner».* – S. 200 ff.

шиною в Німеччині, не представляють «нижчу соціальну групу», а отже, ні в якому разі з «упертості» не виступають проти інтеграції. Навпаки! Їхня культурна асиміляція триває вже довгий час, але або наражається на спеціально чинені перешкоди, або не сприймається антиромськи налаштованою більшістю населення.

Гісенські «циганологи» назвали таку неочікувану «впертість» сінті і ромів більш ніж лякаючою. Замість того, щоб переглянути свої власні упереджені теорії, вони звинуватили сінті та ромів, як і раніше, у веденні «циганського способу життя». По-перше, це не відповідає дійсності, оскільки на сьогодні дійсно практично всі роми, які живуть у Німеччині, ведуть осілий спосіб життя, мають постійне місце проживання, звичайно ж, залишаючи його на певний час через виробничі потреби або, скажімо, відправляючись у відпустку. Водночас з такою спробою побудови специфічного «циганського способу життя» цілій етнічній групі приписується певна соціальна, а точніше, антисоціальна поведінка. А це вже близько до расистських настроїв. З одного боку, гісенські «циганологи» ще раз дали зрозуміти, що знаходяться у полоні антиромських настроїв та забобонів, а з другого боку, вони тою чи іншою мірою відмовились від визнання мотивації нацистського переслідування сінті та ромів як расової. Це зробив у першу чергу Б. Штрек, який переглянув⁵⁰ свої до того доволі правильні погляди і тепер захищає тезу, що нацисти прагнули лише «соціально-політичного» вирішення «циганської проблеми», що йшлося більше про подолання недоліків, а не було спрямовано проти людей⁵¹. Таким чином, він фактично перейняв ревізійні погляди Арнольда.

Ми маємо знати та розуміти, що теза расової мотивації геноциду ромів, який вже хоча б з цього приводу можна порівняти з Голокостом, наразилася на критику деяких, але, мусимо визнати, в жодному разі не всіх, єврейських

⁵⁰ Див.: *Streck B. Die Bekämpfung des Zigeunerunwesens. Ein Stück moderner Rechtsgeschichte // In Auschwitz vergast. – S. 64–88.* У цій статті, написаній у 1979 р., Штрек захищає правильну тезу, що нацистська «циганська політика» була расово вмотивованою.

⁵¹ *Streck B. Die nationalsozialistischen Methoden zur «Lösung des Zigeunerproblems» // Tribüne – Zeitschrift zum Verständnis des Judentums. – 1981. – № 20. – S. 53–77.*

чи ізраїльських істориків⁵². Висловлювали її, зокрема, нобелівський лауреат Е. Візель та дуже шанований ізраїльський дослідник Голокосту С. Бауер⁵³.

А приводом було питання, чи варто згадувати про долю також сінті та ромів у Музеї Голокосту у Вашингтоні, на що була дана негативна відповідь Візелем, Бауером та іншими єврейськими та ізраїльськими істориками. Вони аргументували це тим, що вбивства євреїв були єдиним свого роду актом в історії. Іншої думки дотримувався лідер сінті та ромів, який живе у США, – Я. Генкок⁵⁴, якого підтримували деякі інші американські історики⁵⁵. Його клопотання були задоволені – тепер у музеї також згадуються і жертви геноциду – сінті та роми як частина загального Голокосту⁵⁶.

Таке прагматичне і, певним чином, «типово американське» рішення могло б бути добрим прикладом для Німеччини, де ще з кінця 1980-х рр. дискутується питання побудови навіть не музею Голокосту, а пам'ятника жертвам геноциду, який мусив би нагадувати про долю виключно євреїв. Як і слід було очікувати, це викликало критику з боку ромів та представників жертв з числа інших етнічних груп та їх офіційних об'єднань. Це не могло і не повинно було залишатися прихованим від громадськості. Якщо одні говорять про певну класифікацію чи диференціацію жертв у цілому, особливо попереджаючи про маргіналізацію долі ромів, то інші гостро порушують тезу унікаль-

⁵² Разом із С. Мілтон підтримував порівнянність Голокосту з геноцидом ромів також і Генрі Р. Гуттенбах: *Huttenbach G. The Romani Porajmos. The Nazi Genocide of Europe's Gypsies // Nationality Papers.* – 1991. – № 19. – P. 373–396. Різко проти виступив М. Беренбаум: *Berenbaum M. The Uniqueness and Universality of the Holocaust // A Mosaic of Victims. Non-Jews Persecuted and Murdered by the Nazis / Ed. M. Berenbaum.* – London, 1990. – P. 20–36.

⁵³ Бауер свою заперечну позицію висловив насамперед у статті в «Енциклопедії Голокосту» (*Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden / Hrsg. I. Gutman.* – Bd. 1–3. – München, 1995. – Bd. 3. – S. 1630–1634). Вона викликала надзвичайно гостру критику Р. Розе.

⁵⁴ Див. його полемічний памфлет з гострими нападами на Візеля та інших єврейських діячів: *Hancock I. The Pariah syndrome: An account of Gypsy slavery and persecution.* – Ann Arbor: Karoma Publishers, 1987. – 180 p.

⁵⁵ Генкок за фахом не історик, а професор англійської літератури Техаського університету (м. Аустін).

⁵⁶ В американському варіанті використання англійської мови під словом «Голокост» мається на увазі не лише геноцид євреїв, а й у загальному розумінні нацистські злочини за расовими ознаками.

ності геноциду єврейського народу або ж «остаточного розв'язання єврейського питання». Ще не закінчилась суперечка щодо побудови пам'ятника, коли Міхаель Ціммерманн опублікував свою докторську дисертацію про «нацистське розв'язання циганського питання»⁵⁷. Ця книга і дотепер розглядається як основна праця з питань геноциду ромів.

Основна робота з проблематики

Ціммерманн вже заявив про себе виданням однієї невеликої книги та численних статей про переслідування сінті та ромів Німеччини⁵⁸. Вони базувалися на активних і серйозних дослідженнях німецьких архівів. Ці документи були ним використані й при написанні докторської дисертації. У главі, де йшлося «про переслідування циган у Великому германському райху 1939–1943», він дійсно використав усі найважливіші джерела з німецьких архівів. Дуже добре вдалося йому висвітлити жахливі умови перебування в «циганському таборі» Аушвіц-Біркенау. Але набагато слабшим і занадто стислим є його опис переслідувань ромів Західної, а особливо Східної Європи. Це має декілька причин. Унаслідок того, що він обмежився «окупованою німцями Європою», з його поля зору зовсім випало те, що в союзних і залежних від гітлерівської Німеччини країнах роми переслідувались і знаходили свою смерть частково навіть без втручання в це Німеччини.

Якщо переслідування польських, сербських чи радянських ромів хоч мінімально описано, то інші східноєвропейські країни взагалі не згадуються. Однак Ціммерманн назвав загальну кількість замордованих нацистами сінті та ромів, а саме 80 тис. осіб, що було значно меншим числом, ніж вважалося до того часу (500 тис. осіб)⁵⁹. Тут ідеться про припущення, що постійно повторювалось з боку праворадикальних кіл, які мали намір посягти сумнів і поставити під питання всю історію нацистських злочинів за расовою

⁵⁷ *Zimmermann M. Rassenutopie und Genozid. Die nationalsozialistische «Lösung der Zigeunerfrage».* – Hamburg: Christians, 1996. – 574 s. (далі – *Zimmermann M. Rassenutopie und Genozid*).

⁵⁸ *Zimmermann M. Verfolgt, vertrieben, vernichtet. Die nationalsozialistische Vernichtungspolitik gegen Sinti und Roma.* – Essen: Klartext, 1989. – 180 s.

⁵⁹ *Zimmermann M. Rassenutopie und Genozid.* – S. 381. Ціммерманн обмежується статистикою за кожною окремо взятою країною, що в сумі становить 80 000. В інших публікаціях він називає ці дані як «припущення», хоча сам говорить про «загальну кількість», яку, проте, «не можна точно встановити».

ознакою. Ціммерманн мусив би про це знати. Але те, що він з упевненістю наполягав на явно заниженій кількості жертв (80 тис. осіб), є непростенним. Ще більш сумнівним є його обґрунтування цієї цифри. Він цілком серйозно заявив, що його дані є правильними, бо у «своїх» документах він не знайшов інших цифр. Можна йому закинути і некритичне використання, як уже зазначалося, практично тільки німецьких джерел. Він значно переоцінив, як це траплялось і в інших напрямках нацистської політики, юридичні суперечки та розбіжності, і зрештою дійшов висновку, що переслідування та знищення ромів ні в якому разі не були запланованими і являли собою імпровізований «синтез» усіх можливостей для «розв'язання циганського питання».

Хоча Ціммерманн і переоцінював моменти імпровізації в нацистській «циганській політиці», він поставив відверто расистські її прояви на найнижчий ступінь, навіть стверджуючи, що «співвідповідальними» за переслідування німецьких ромів є вигадані «асоціальні» риси характеру, передовсім – «циган-метисів»⁶⁰. У Німеччині було «попередньо» припинено переслідування цих нібито «асоціальних циган-метисів», тоді як на «окупованих східних територіях (...) загроза життю кочових циган (...) була більшою, ніж осілих»⁶¹.

Цей погляд також був хибним. Щоправда, стосовно радянських ромів нацистами було віддано певну кількість суперечливих наказів, але, врешті-решт, усіх ромів Сербії, яких затримували айнзацгрупи, поліцейські батальйони, охоронні дивізії Вермахту, було вбито⁶². Але деяким ромам вдалося уникнути знищення завдяки втечам, переховуванням чи іншим формам врятування. Вони виявили набагато більше спритності та непокори, ніж євреї. Що ж до диференціації Ціммерманна на «расово чистих» німецьких ромів та «циган-метисів», то як вже зазначалося вище, це не мало, зрештою, ніякого значення. Оскільки також і «расово чисті цигани» були депортовані на Схід, а не відправлені у тимчасово заготовлені Гімлером «циганські резервації». Причому «цигани-метиси» переслідувались не «попередньо», а набагато жорсткіше, ніж «євреї-метиси», оскільки вони, на думку нацистських фахівців з «циганського питання», як «дослідників», так і «політиків», мали

⁶⁰ Ibid. – S. 372.

⁶¹ Ibid.

⁶² Про це див.: *Holler M.* Der nationalsozialistische Völkermord an den Roma in der besetzten Sowjetunion (1941–1944). – Heidelberg: Dokumentations- und Kulturzentrum Deutscher Sinti und Roma, 2009. – 142 s.

не лише «меншовартісну циганську», а й «асоціальну та кримінальну кров», що передається спадково. Таким чином, «цигани-метиси» страждали від подвійного антропологічно та біологічно обґрунтованого расизму, що призвело до того, що навіть «цигани на одну восьму частину» були депортовані до Аушвіцу. Проте Ціммерманн стверджував, що «разом з корінною схожістю існувала і суттєва різниця» між переслідуваннями й убивствами євреїв і синті та ромів⁶³. Ці «розбіжності» він вбачає як в ідеологічній, так і в політичній сферах. Для айнзацгруп та інших німецьких злочинців роми стояли в «расовому розумінні образу ворога» далеко позаду євреїв, оскільки «вбивці (...) не належали до тої категорії людей, що першочергово розшукувалась і мала бути розстріляною»⁶⁴. Я сприймаю цю диференціацію, якби вона навіть і була слухною, що не так, щонайменше цинічною.

Тези Ціммерманна були перейняті і ще більш радикалізовані⁶⁵ американським істориком Г. Леві. Леві, який став відомим ще сорок років тому, видавши книгу «Католицька церква та Третій райх», не є експертом ані з історії Голокосту, ані з історії ромів. У відповідних дослідженнях його ім'я ніким і ніде не згадується. Його книга про переслідування ромів базується на англійських (або перекладених англійською) та німецьких публікаціях, і насамперед на книзі Ціммерманна. Інші праці, передовсім видані східнослов'янськими мовами, не згадуються. Його архівні дослідження в деяких німецьких та австрійських архівах (іншими він взагалі не користувався) були поверхневими і виявляли здебільшого вже відомі та описані в літературі джерела. Це справедливо стосовно знову ж таки праці Ціммерманна, яку Леві, треба відзначити, багато в чому «списав». Леві обмежився дослідженням переслідування ромів ще меншим, ніж це робив Ціммерманн, тому назву його книги можна вважати цілком відповідною.

Щодо фактажу Леві не йде далі, ніж Ціммерманн. Але з огляду на його тези, він є більш радикальним. По-перше, він ставить під сумнів те, що існував «загальний» та расово вмотивований «план» (я цитую знову указ Гімmlера від 8 грудня 1938 р.) «остаточного розв'язання циганського питання (...), що виходить із самої суті цієї раси». По-друге, Леві вважає, що нацисти на Сході між «осілими» і «кочовими циганами» та в Німеччині між «расо-

⁶³ *Zimmermann M. Rassenutopie und Genozid.* – S. 373.

⁶⁴ *Ibid.* – S. 371.

⁶⁵ *Lewy G. The Nazi persecution of the Gypsies.* – Oxford; New York: Oxford University Press, 2000. – 306 p.

во чистими» та «циганами-метисами» робили різницю, тому деякі з них були врятовані від знищення. По-третє, число знищених синті та ромів, що припускається в кількості 500 000 осіб, він вважає занадто високим, тому його приваблює припущення, що «можливо більшість» німецьких ромів вижили, оскільки взагалі не були депортовані на Схід. І, по-четверте, Леві вважає, що оскільки далеко не всі роми, які перебували у сфері німецького впливу, могли бути знищені, порівнювати геноцид ромів та Голокост є майже абсурдом.

П'ятий аргумент – роми знищувались не винятково з расових міркувань. А ще з яких? Тут Леві знову вказує на нібито «асоціальні» особливості характеру ромів, які, до того ж, підозрювались у поширенні таких хвороб, як, наприклад, тиф. Ромів було вирішено знищувати для звільнення місця в гетто і таборах для євреїв. І ці вбивства, як шостий, і дійсно скандальний аргумент, він не назвав геноцидом.

«Як і євреї»!

Скидається, що тези досліджень Ціммерманна та негайно перекладена на німецьку мову книга Леві⁶⁶, де вони говорять, що роми не переслідувались або переслідувались, але «не так, як євреї», були підтримані в Німеччині. Таким чином, ромам було відмовлено у праві на «компенсації». Обидві ці тези є неправильними і не мають права на існування. Історична правда має превалювати над політичною ідеологією. Це повинно стати нашим завданням як істориків, що зобов'язує нас встановлювати правду і відкидати ідеологічні штампи будь-якого характеру. Роми переслідувались і знищувались «як і євреї». Вони були і частково залишаються дотепер жертвами – і водночас нашими братами. І тут будуть доречними слова Біблії: «Поправді кажу вам: що тільки вчинили ви одному з найменших братів Моїх цих, те Мені ви вчинили» (Мт. 25:35, 40).

*Переклад з німецької
Андрія Шевардіна.*

⁶⁶ Lewy G. «Rückkehr nicht erwünscht». Die Verfolgung der Zigeuner im Dritten Reich. – München: Propyläen, 2001. – 452 s.